

A kommunizmus gyakorlati mintaképei és a nagy társadalmi átalakítás kudarcának okai; „Hol rontották el a kommunisták?” álom és valóság a kommunizmusban

Müller Andor¹

1. Felvezetés

Máig úgy tartják, hogy a kommunizmusról, mint konkrét gazdasági-társadalmi berendezkedésről az ideológiai alapítóatyák csak nagy körvonalakban beszéltek, és nem fogalmaztak meg pontos útmutatásokat – ezért gondolják azt, hogy a kommunizmus XX. századi bukása után is lehet még újabb alakzatokkal próbálkozni. Azonban az életműveket alaposabban átvizsgálva találunk Engelstől egy pontos leírást – és vágyálmot – a kommunizmus előképéről. Ebből kiindulva vetjük össze az ebben leírt mintákat – kommunákat – a XX. századi kommunista ideológiai megvalósulásokkal és ezek „eredményeivel”. Az összehasonlításból rajzolódik ki az, hogy miben különbözik a minta és az ideológiailag valóságosan létrehozott kommunizmus-kísérlet. Mindezek összevetéséből pontokba szedve megtudhatjuk, hogy „mi és hol ment félre”, illetve ennek tanulságaképpen érdemes-e ezzel az ideológiával a megvalósítás szintjén foglalkozni a továbbiakban.

Eleinte szinte minden „nagy gondolat” jó ötletnek tűnt – ám ma már képesnek kell lennünk arra, hogy szembenézzünk a gondolkodás megvalósításának tévútjaival, mert tanulnunk kell a múlt hibáiból, hogy ugyanazokat ne kövessük el, ne reménykedjünk egy olyan utópiában, mely csak disztópiát termelt.

A szocializmus és a kommunizmus francia előhírnökei a szabadság-testvériség-egyenlőség szólamaira támaszkodva képzeltek el a jövőt. Az uralkodó osztály hatalmi, vallási, gazdasági csoportjai ellen irányult a forradalmi hevület. Mivel az 1789-es francia forradalom az első kettőt úgy tűnt, hogy viszonylagos értelemben véve elsöpörte, látszólag maga mögött tudhatta, Marx már minden erejét az imperialista, kapitalista tőkés ellen és egyáltalában a fennálló gazdasági struktúra ellen összpontosíthatta. Elmélete azonban radikálisan különbözik a XX. századi kísérleti megvalósításoktól.

Míg elméletét a kommunisták a mai napig inkább jó szándékú szocialisztikus, közösséget ösztetartó, emancipatorikus, sőt humanista törekvésnek tartják, addig a forradalmak véres leszámolása, majd a kiskirályokként viselkedő és totalitárius hatalmi rendszert kiépítő vezérek, pártfőtitkárok (Lenin, Sztálin, Magyarországon Rákosi és máshol mások a keleti blokkban) semmivel sem voltak jobbak, mint egy bármilyen despota rémuralma, vagy egy kegyetlen király. Az önkény lett úrrá és szellemi rabszolgává degradáltak népeket, valamint anyagi csődbe taszítottak országokat egy olyan elképzelt közösség érdekében – a szóhasználat: „elképzelt közösség” Benedict Andersonra (1983/1994) utalunk, aki szerint ez a „nemzet” fogalomára igaz, ám szerintünk sokkal inkább igaz ez a kommunizmusra –, mely minden áldozat ellenére disz-

¹ NJE Gazdaságföldrajzi és Településmarketing Központ munkatársa

tópiát építő utópia maradt. A kivégzettek hullahegyei és a megnyomorítottak tömegei szenvedtek a „megvalósult szocializmusban”, minden értelemben távol a „humanista kommunizmus” eszméjétől.

De mégis mi volt pontosan a kommunista álom és mi a valóság? Ezt vizsgáljuk jelenleg.

2. A kommunizmus néhány definíciós kísérlete és a történelmi perspektíva felvezetése

Friedrich Engels 1847-ben, *A kommunizmus alapelvei* című írásában (mely a Marx és Engels által közösen kidolgozott *Kommunista Kiáltvány* elődje) röviden vázolja a kommunizmus eszméjét és fogalmát, amit most beidézzünk, hiszen jelen kis tanulmány kiindulópontja a kommunizmus céljának, és megvalósítási eszközeinek, lehetőségeinek, tévútjainak felvázolása, mely szükségesé tesz egy előzetes fogalommagyarázatot is.

„1. kérdés: Mi a kommunizmus?

Felelet: A kommunizmus a proletariátus felszabadításának feltételeiről szóló tanítás.

2. kérdés: Mi a proletariátus?

Felelet: A proletariátus a társadalomnak az az osztálya, amely megélhetését csakis és kizárólag munkája eladásából, nem pedig valamely tőke profitjából szerzi meg; az az osztály, melynek java és baja, élete és halála, egész létezése a munka iránti kereslettől, tehát a jó és rossz üzletmenet váltakozásától, a féktelen konkurencia ingadozásaitól függ. Egyszóval a proletariátus, vagyis a proletárok osztálya a tizenkilencedik század dolgozó osztálya.

[...]

4. kérdés: Hogyan keletkezett a proletariátus?

Felelet: A proletariátus az ipari forradalom révén keletkezett, amely Angliában a múlt század [XVIII.] második felében ment végbe, s amely azóta megismétlődött a világ összes civilizált országaiban. Ezt az ipari forradalmat a gőzgépnek, a különféle fonógépeknek, a mechanikai szövőszékeknek és számos más mechanikai berendezésnek a feltalálása idézte elő. E gépek, amelyek nagyon drágák voltak, és ennél fogva csak nagytőkések szerezhették be őket, megváltoztatták a termelés egész addigi módját és kiszorították az addigi munkásokat, mivel a gépek olcsóbb és jobb árukat szolgáltatottak azoknál, amelyeket a munkások tökéletlen rokkáikkal és szövőszékeikkel előállíthattak. Ezáltal e gépek az ipart egészen a nagytőkések kezébe szolgáltatották és a munkások kevéske tulajdonát (szerszámokat, szövőszékeket stb.) teljesen értéktelenné tették, úgyhogy a tőkéseknek csakhamar minden a kezükbe került, a munkásoknak pedig semmijük sem maradt. [...]” (MEM 4. 348. sk.)

De mit jelent maga a kommunizmus kissé filozofikusabban megfogalmazva? Czétány (2019) szerint minden nagy ideológiai narratíva, ha túlzásba viszi saját elveit (alapvető szintézisét – mint mondja) akkor túlzásokba esik, és a többi politikai narratívához képest úgymond transzcendensen, vagyis a többin minden szempontból felülállóként kezeli önmagát és kizárólagosságra törekszik a történelmi harcban. Ilyen a kommunizmus is, ha túlzásba viszik, és korlátlanul ki akarják terjeszteni hatóköreit, mint valamilyen jövőre irányuló, mindig önmagát megújító eseményt.

A következők megértéséhez alapvető fontosságú, hogy megértsük a Kanttól (1781/2004) kölcsönzött és Deleuze, majd Cétány által továbbfejlesztett három szintézis mibenlétét.

A nagy politikai narratívák, mint ideológiák, melyekről szó van a szintézisek kapcsán: konzervativizmus, liberalizmus, kommunizmus. Ezek logikai elvei, szintézisei: diszjunktív, vagyis elválasztó szintézis (Isten); konjunktív, vagyis összegyűjtő szintézis („Én”); és konnektív, vagyis összekötő szintézis (Világ). A három ideológiai magyarázó narratíva tehát leegyszerűsítve a

következő fogalmakra vonatkozik: konzervativizmus – Isten, liberalizmus – „Én”, kommunizmus – Világ.

Alapvető idődimenziójukat tekintve: múlt, jelen, jövő, ám mindig mindegyik szintézis „jelen” van, de különböző intenzitással, és éppen ez az intenzitásviszony tolódhat el a különböző ideológiák javára – illetve a másik/mások hátrányára – végletesen, egy-egy önkényuralmi rendszerben. Ezt nem akarjuk. Inkább legyen harmónia – de ez nehéz!

A kanti felsorolás mentén, mely az „Én”-ből indul ki, és a „Világ”-on keresztül jut el „Isten”-hez, a háromféle viszony szerinti ítélet (kategorikus, hipotetikus és diszjunktív ítélet), valamint a logikai alapelvek (az ellentmondás elve, az elégséges alap elve és a kizárt harmadik elve) közötti összefüggésről Kant egy 1789. május 19-i keltezésű, Reinholdnak küldött levelében írt.² A kantiánus észideák tekintetében Czétány szerint az „én” a jelenségeket összegyűjtő és kategorizáló nyaláb, a világ az új eseményeknek feleltethető meg, Isten pedig a rendnek. Logikájukat tekintve: „és”, „ha-akkor”, „vagy”. Időbeli struktúrájuk szerint: jelen, jövő, múlt. A tiszta fogalmak vagy transzcendentális ideák minden feltétel feltétlen szintetikus egységére irányulnak. Ez alapján a háromféle transzcendentális idea a következő:

1. a *kategorikus és konjunktív szintézist* végrehajtó feltétlen egység, a predikátum nélküli szubjektum, az Én;
2. egy sor feltételes tagjainak *hipotetikus és konnektív szintézise*, a jelenségek alkotta sor feltétlen egysége, a Világ;
3. egy rendszer elemeinek *diszjunktív szintézise*, a gondolkodás valamennyi lehetséges tárgyának feltétlen egysége, Isten.³

Most hosszabban idézzük Czétány írását (2019, 82 sk.) a kommunista ideológiáról, melyben bemutatja, hogy a tőkés „Én”-központú liberalizmusának (konjunktív szintézis) túlkapásai ellen lép fel a strukturális változást kieszközölő kommunizmus, mely azonban önmaga is túlzásokba eshet. Ilyen túlzás a konnektív szintézis egyoldalú, transzcendens kiemelése és használata a logikai lehetőségfeltételek – transzcendentális elvek – közül, mely által a kommunizmus leegyszerűsítő ideológiai illúzióvá válhat:

„A kifejlett kommunizmus nem a munka megszervezését jelenti. A munka azt hozza létre, ami megosztja őt: a magántulajdont. A munka tehát lényegileg nem szabad. De nem is emberi, hisz az emberi lényeg elidegenedése nyilvánul meg benne.⁴ A kommunizmus az ember szabad produktív élettevékenységének megszervezése. Ennek feltétele a munkamegosztás és a magántulajdon felszámolása, ami egyben alapjuk, a munka megszüntetését jelenti. Nem elég elsajátítani a munka által termelt értéktöbbletet, azt a struktúrát kell felszámolni, ami a magántulajdont, a természetadta munkamegosztást és ezzel magát a munkát kitermeli. A munka is bizonyos társadalmi viszonyok terméke. A kommunizmust nem a munka és a tulajdon megosztásának diszjunktív viszonyai szervezik meg, hanem az emberi produktivitás konnektív viszonyai. Ha azonban egy társadalmi rendet exkluzív diszjunktív rögzítenek és szabályoznak, mennyiben beszélhetünk itt még egyáltalán társadalomról? Mi a kommunizmus létmódja? »A kommunizmus szemünkben nem *állapot*, amelyet létre kell hozni, nem *eszmény*, amelyhez a valóságnak hozzá kell igazodnia. Mi kommunizmusnak a valóságos mozgalmat nevezzük, amely a mai állapotot megszünteti.«⁵ »A kommunizmus a

² Kant, 1972, 391.

³ I.m., Kant 1781/2004, TÉK, 325-326. Idézi Czétány 2015, 35. o.

⁴ Marx: Friedrich List „*Das nationale System der politischen Ökonomie*” című könyvéről. In: MEM 42, 1981, 202-203.

⁵ Marx – Engels: A német ideológia. In: MEM 3, 1960, 35.

legközelebbi jövő szükségszerű alakja és energikus elve, de a kommunizmus nem mint olyan az emberi fejlődés célja, - az emberi társadalom alakja.«⁶ A kommunizmus energetikus elv, mozgalom, mozgás, egy destruktív, a társadalmi állapotot megszüntető, a tőke kisajátító konjunkcióit és a munkamegosztás exkluzív diszjunkcióit leromboló folyamat. E megszüntetés célja nem egy újabb, „eszményi” állapot létrehozása. A kommunizmus nem végállapot, egyáltalában nem állapot vagy állam. Amennyiben a kommunizmus azokat a feltételeket teremti meg, amelyek a produktív életet biztosítják, maga is produktív életfolyamat kell legyen, a közösség produktív élettevékenysége. A kommunizmus nem intézményesült rend [ám jegyezzük meg, hogy megvalósulási formáiban mindig azzá vált (M. A.), melyről Quante kapcsán lesz majd szó], hanem önmagát termelő folyamat, az emberi lényeket kiteljesítő tevékenységek kapcsolódásainak produktív folyamata. Nem egy jövőbeli jelen állapota, hanem egy mindig eljövő esemény, amelyet az aktuálisan fennálló feltételek alapján kell előhívni.

Úgy tűnik, csak kizáró elválasztásokra és kisajátító egybekapcsolásokra alapulhat szilárd társadalmi intézményrendszer, állam, „állapot”. A munka elidegenedése a társadalmi állapot mint olyan terméke. A nem elidegenedett, azaz pusztán elsajátító létforma ezzel szemben az esemény, esetlegesen alakuló konnektívok eljövő eseménye. Ennek egyetemes víziója a konnektív szintézis egyoldalú használatából ered. Ez esetben tehát egy újabb, ezúttal a konnektív szintézis transzcendens használatából eredő konstitutív eszmével, transzcendentális illúzióval van dolgunk. A „totális embert” megvalósító élet is csak a konnektív szintézis egyoldalú használatának szemszögéből válik láthatóvá. Az elidegenedés az emberi társadalom e transzcendens ideájának szembeállítása a valóságos, a valóságosan elentmondásos, a valóságosan egyenlőtlen és kizsákmányoló társadalommal.

A marxi elbeszélés a korabeli tőkés társadalom alapvető termelési szintéziseinek, valamint azok feszültségeinek átfogó képét adja. Bemutatja, hogyan szünteti meg a feudális társadalom rögzített, röghöz kötött diszjunktív szintéziseit a tőke konjunktív szintézise, amely a különböző termelőerőket a saját mozzanataiként sajátítja ki és konjugálja, illetve hogyan alakít ki olyan új alárendelt elválasztásokat, melyek a tőke szintézisét lehetővé teszik. Megmutatja, hogy az önmagát fialó tőke mértéktelen növekedése nem más, mint e szintézis transzcendens használatából eredő fétis – mintha e feltétlen konstitutív eszme tenné lehetővé mozzanatai létezését. Mindezt azonban Marx a termelési viszonyok egy másik szintézisének mint eszmének az abszolutizálása felől fogalmazza meg. Ez a termelési viszonyok konnektív szintézise, melynek transzcendens használata eredményezi a kommunizmus ideáját.”

Marx alapgondolata filozófiai szempontból egyszerű: baj van a társadalmi struktúrával, mert az újratermeli az egyenlőtlenségeket – ezen kell változtatni. A társadalmi átalakítás marxista-leninista-sztálinista, maoista, polpotista – és egyéb típusú kommunista ideológiaexportok – erőszakos forradalmi átalakításai a felesleges személyes tragédiák árán is mind teljes kudarcba fulladtak. A nyugati típusú kapitalista-kritikák azonban ezt messziről nézték, valódi tapasztalataik erről nem voltak, de a társadalommal kapcsolatos elégedetlenségük, intellektuális tettvágyuk mégis fűtötte őket, és annál jobb terepet saját belső elégedetlenségük kiélésére és elképzeléseik megvalósítására nem találtak (például Sartre esetében), mint a társadalom teljes átalakítása, hiszen mi lehet annál magasztosabb egy ateistának, mint a rendszer újragondolása. Bár nyugaton a nép általános jólétben élt – legalábbis a KGST-országokhoz viszonyítva –, és szabadságjogaik is megvoltak, illetve nyílt verseny volt mindenben, mégis Marxot másolták: az egész világot akarták progresszív, „haladó” módon átformálni. Ez a folyamat pedig a mai napig hat.

⁶ Marx: Gazdasági-politikai kéziratok 1844-ből. In: *MEM* 42, 1981, 116.

Ennek szellemében kezdték lassan, kis lépésekben lebontani a hagyományt. Nem magát a nemzetet, hanem először „csak” annak attribútumait kezdték ki fogalmi alapon. Például, a nemzethez hozzátartozik egy bizonyos normalitás-fogalom, a nemzet tagjainak megegyezése a normalitás kereteiről. Mi az elfogadott és mi nem? A normalitást elrelativizálta a francia Canguilhem (1943/2004), tanítványa Foucault pedig – többek között – a normalitásra való kényszerítés történeti alakzatait mutatta be (például: Foucault, 1975/1990: *Felügyelet és büntetés. A börtön története.*), élete végén pedig a szinte minden külső korlát és szabályozás alóli kibúvást hirdette, a „Valósítsd meg önmagad!” imperatívuszát (Foucault, 1984/2001).

Ezzel azonban a kommunizmus struktúra-megváltoztató, szabály-átíró jellege ismét egy gondolkodás-történetileg liberális alakot öltött (mondjuk szükség is volt rá, mert a klasszikus munkásosztály a nyugati államokban viszonylag elégedett szociális hálóban élt, és a régi baloldali követelések már idejüket múlták). Ez utóbbi azonban a klasszikus liberalizmus felől a XXI. századi neoliberalizmus (mely mára túllépett a „csak” gazdasági aspektuson) felé tolta el a hangsúlyokat, az „Én” mindennemű vágykielégítése érdekében. A kommunizmus így az általános felszabadító-jellege miatt visszaérkezett saját ősellenségéhez, mivel a kommunizmus célja nem a tőkések neoliberalizmusa volt, hanem éppen ellenkezőleg, alapvetően a magántulajdon teljes megszüntetésében gondolkodtak. Az pedig, hogy manapság a XXI. században a neoliberaisok úgy tesznek, mintha támogatnák a kommunistákat (bár csak kihasználják őket) és a kommunisták naivan beállnak mögójük, nem újdonság, hiszen maga Engels írta *A kommunizmus alapelvei* utolsó bekezdésében, hogy a kellő pillanatig (a forradalomig) a kommunistáknak be kell állniuk a liberálisok mellé, és ezt akár tekinthetnénk idejétmúlt kommunista stratégiának is, mely úgy tűnik, hogy történelmi léptékben bizonyos esetekben körkörös ismétli a nagy ideológiai narratívákat: konzervativizmus, liberalizmus, kommunizmus. Idézzük most az említett utolsó bekezdést:

„Végül Németországban még csak ezután következik be a burzsoázia és az abszolút monarchia döntő harca. Mivel azonban a kommunisták addig nem számíthatnak a döntő harcra önmaguk és a burzsoázia között, amíg a burzsoázia nem uralkodik, a kommunistáknak érdeke segíteni, hogy a burzsoák a lehető leghamarabb uralomra jussanak, hogy aztán a lehető leghamarabb ismét megdöntsék őket. A kommunistáknak tehát a kormányokkal szemben mindenkor a liberális burzsoák pártjára kell állniuk, s csak attól kell őrizkedniük, hogy osztozzanak a burzsoák önámításaiban, vagy pedig hitelt adjanak arra vonatkozó csábító állításaiknak, hogy milyen üdvös következményei lesznek a burzsoázia győzelmének a proletariátus számára. Az egyedüli előnyök, amelyeket a burzsoázia győzelme a kommunistáknak nyújtani fog, a következők lesznek: 1. különféle engedmények, amelyek megkönnyítik a kommunistáknak alapelveik megvédését, megvitatását és terjesztését, s ezzel megkönnyítik a proletariátusnak egy szorosán egybeforrt, harcrakész és szervezett osztállyá való egyesülését; és 2. az a bizonyosság, hogy az abszolút kormányok bukásának napjától kezdve a burzsoák és a proletárok közötti harc kerül sorra. Ettől a naptól kezdve a kommunisták pártpolitikája ugyanaz lesz, mint azokban az országokban, ahol a burzsoázia már most uralmon van.” (Engels, 1847/1983, 102.sk.)

Ne legyenek illúzióink, a stratégiai összeborulás ma is, mint mindig csak időleges, méghozzá a harmadik ideológiával szemben (konzervativizmus), amit mi lecserélünk nemzeti identitásra és öntudatra (Müller, 2021, 2022). Persze megint egy másik kérdés, hogy a kommunista pártok uralma és hatalma alatt ismét mindig egy szűk pártelit kezébe került az anyagi javak feletti irányítás, ami leküzdhetetlen paradoxonnak tűnt a megcsontosodott pártvezetés tekintetében – ezért voltak sűrű belső „tisztogatások” (vagyis: „a forradalom felzabálja gyermekeit”) –, amit az elsőszámú pártvezető tekintetében a legkritikább esetben hajtottak végre. Lássuk egy konkrét íráson keresztül, hogy mi volt a kommunizmus álma és valósága.

3. Az Engels által csodált kommunákról és a XX. századi kommunista pártok általi megvalósítási kísérletek kudarcainak okairól, tévútjairól

Van egy kevésbé ismert és idézett írás, amely azonban részletesen leírja, hogy milyen gyakorlati példák mutatnak a kommunizmus lehetőségének irányába. Az ebből származó inspirációk és téves következtetések, valamint a más irányú rossz gyakorlatok azonban rávilágítanak az ideológia és a gyakorlat közötti különbségekre is. Engels szerint ugyanis a közösség összefogása már önmagában is megszünteti az alantas munkát. Ám tegyük hozzá, hogy a magasztos eszme hosszú távon azért mégsem képes felülírni az észleleti tényeket, vagyis egyszerűen és profánul fogalmazva – ezt úgyis kedvelik a kommunista „megmondók”: ami büdös, az nem lesz rózsaszállatú attól, hogy rámondják. Engels írja (1844 nov. - 1845 febr.): *Az újabban létrejött és még fennálló kommunista települések leírása* kapcsán:

„A kommunizmus, a javak közösségén alapuló társadalmi élet és tevékenység ugyanis nemcsak lehetséges, hanem Amerika sok közösségében és egy helyütt Angliában máris csakugyan megvalósult, méghozzá a legjobb eredményekkel, amint látni fogjuk. Egyébként, ha ezt az ellenvetést valamivel alaposabban megvizsgáljuk, azt látjuk, hogy két további ellenvetésre bomlik; tudniillik először: nem akadnának munkások az alantas és kellemetlen testi munkák végzésére; és másodsor: ha egyenlő jogot formálhatnának a közös tulajdonra, az emberek veszekednének ezért a tulajdonért, s így a közösség ismét felbomlana. Az első ellenvetés egyszerűen így oldódik meg: ezek a munkák, ha már ilyen közösségben végzik őket, többé nem alantasok; azután meg tökéletesített berendezések, gépek és hasonlók útján csaknem teljesen kiküszöbölhetők. Például New York-ban egy nagy szállodában gőzzel tisztítják a cipőket, és az angliai Harmony kommunista településen (amelyről alább szólok) a kényelmes, angol módra berendezett árnyékszék (water closets) nemcsak önműködően tisztítódna, hanem csövekkel is el vannak látva, amelyek a szennyet egyenesen a nagy trágyatartályba vezetik. — Ami pedig a második ellenvetést illeti, eddigelé az összes kommunista kolóniák tíz-tizenöt év alatt olyan hihetetlenül meggazdagodtak, hogy mindenképp, amit csak kívánhatnak, több van nekik, mint amennyit el tudnak fogyasztani, tehát semmi ok nincs veszekedésre.” (MEM. 2. kötet, 1959, 490.)

Csak gondoljunk bele: sohasem lesz alantas munka? Ma, azaz közel 180 év elteltével sincsen? Mindig lesz közkedveltségnek nem örvendő munka-fajta, munka-minőség. Ezt manapság a gépésítés mellett bevándorlókkal, külföldi munkavállalókkal oldják meg, azaz külföldről önszántukból bevándorolt vendégmunkásokkal. Ha jól érzik magukat, akkor ezen felbuzdulva jönnek utánuk mások is, és így Marx reménye, az elégedetlenségből (alacsony munkabér, egészségügy hiánya, nyugdíjrendszer hiánya, szociális rendszer hiánya, stb.) eredő kommunista proletár-forradalom elmarad, a fizetésük hiába lehet kevesebb az átlagosnál, mégis vannak, akik ezzel viszonylag jól járnak, mert eredeti hazájukban kiszolgáltatottságukat már nehezen tűrték, és ennek okán „bevállalják” az alacsonyabb átlag-életszínvonalat valahol a fejlettebb világban, mivel náluk otthon még ez is jóval többnek számít, és így a külföldi munkavállaló biztosítani tudja saját és családja megélhetését.

Csak mellékszálón említsük meg a pár éve – főként 2015 óta – zajló nyugat-európai folyamatok kapcsán, hogy ha a más civilizációkból, kultúrkörökből érkező illegális bevándorlók többségüket tekintve integrálhatatlanok maradnak (ráadásul bejelentett munka helyett a segélyezést választják, tehát eleve nem „proletár” munkásokká válnak), illetve demográfiai okokból előbb-utóbb akár demokratikusan is meg tudják majd szervezni magukat – mivel idővel állampolgárságra is szert tehetnek –, így ők majd forradalmasítani kívánják a megszállt társadalmakat, de nem a munkásosztály nevében amolyan neokommunista módon, hanem vallásuk dicsőítésének

érdekében, beteljesítve Huntington (1998/2018) jóslatát. Az USA-ban pedig a Woke neokommunistái a „nem privilegizált” rétegek, a valamilyen szempontból hátrányos kisebbségek és a volt rabszolgák leszármazottjaiként szociális alapon kívánnak forradalmat (a velük szimpatizálókkal és kihasználóikkal – leginkább a neoliberaisokkal – együtt), és nem mint klasszikus proletár munkásosztály lázadtak fel az elmúlt években, lásd: BLM.

3.1. Önkéntesség helyett erőszakos kényszerítés: a rendőrség feleslegessége versus rendőrállam

Engels szerint, ha nem vallási alapon, hanem észszerűen csoportosulnának a résztvevők, akkor hatékonyabbak lennének. Ő abból indul ki, hogy ha a vallási közösségek kommunái (akkoriban például a shakerek Amerikában, 300-800 fős közösségei) gazdaságilag sikeresek, és még rendőrré sincsen szükségük, akkor mennyivel jobb lesz majd egy ésszerű kommunista berendezkedés.

„Az olvasó látni fogja, hogy a továbbiakban ismertetett települések legtöbbjét mindenféle vallási szekták alapították, amelyek különböző kérdésekről többnyire igen idétlen és esztelen nézeteket vallanak, s e sorok írója csak röviden meg akarja jegyezni, hogy e nézeteknek semmi közük sincs a kommunizmushoz. Nyilvánvalóan közömbös is, hogy azok, akik a közösség megvalósíthatóságát tetteikkel bizonyították, egy istenben, húsz istenben hisznek-e vagy egyetlen egyben sem; ha esztelen vallást követnek, akkor ez akadály a közösség útjában, s ha a közösség itt mégis életképesnek bizonyul, mennyivel inkább lehetséges akkor másoknál, akik ilyen örültségektől mentesek.

[...]

nincsen köztük egyetlen szegény és szűkölködő sem, nincsenek köztük elhagyott özvegyek és árvák; nem ismerik a szűkölködést, és nem kell félniük tőle. Tíz városukban nincsen egyetlen csendőr vagy rendőr, nincs bíró, ügyvéd vagy katona, nincs börtön vagy fegyház; s mégis minden rendben folyik. Az ország törvényeit nem miattuk hozták, s felőlük akár hatályon kívül is helyezhetnék őket, a kutya sem ugatna utánuk; mert a legnyugodtabb állampolgárok, és soha egyetlen bűnözőt sem szolgáltattak a börtönök számára. Mint mondtam, a legtokéletesebb vagyonközösségben élnek, egymás között nem folytatnak kereskedést és nem használnak pénzt. A múlt évben egy Finch nevű angol utazó meglátogatta az egyik ilyen várost, a Lexington melletti Pleasant Hillt Kentucky államban, [...]” (MEM. 2. kötet, 1959, 491. sk.)

Az viszont enyhén szólva sajnálatos és visszás, hogy a rendőrség nélküli társadalomról való ábrándozás helyett a kommunizmus erőszakos megvalósítói a létezett szocializmusokban rendőrállamokat hoztak létre, és a helyett, hogy ártatlanul éltek volna és a közjót szolgálták volna, a velük egyet nem értőket kivégeztették, és tömeggyilkosságokra is hajlandóak voltak, a köznépet pedig – akiket rá bírtak venni – besúgókká silányították.

3.2. Lokális megvalósítás helyett országos, sőt internacionalista igények: jólét helyett részsikerek és gazdasági csőd

Továbbá ama álmom, hogy majd annyit termelnek, amennyit el sem bírnak fogyasztani helyett: gazdasági csőd lett a vége a kommunizmus-kísérleteknek az egész Kelet-Európai blokkban. (Az igaz, hogy időlegesen bizonyos termelési szegmensekben az egész gazdasági képet torzítva be is következett bizonyos túltermelés, de a központosított téves előre-tervezés és az egészséges – önmagát korrigáló – verseny kiiktatása okán többnyire silány minőségben, más szegmensek magasabb minőségű áruiból pedig hol lehetett kapni, hol pedig inkább nem.)

Engels szerint a kívánt kommunista állapot a shakerek mintájára viszont így összegezhető:

„[...] többnyire nagyon szegények voltak, eleinte sokat kellett nélkülözniük; de szorgalmukkal, takarékoságukkal és mértékletességükkel mindezt leküzdötték, és most bővében vannak mindennek, s nem tartoznak senkinek egy fillérrel sem.” (MEM. 2. kötet, 1959, 492.)

Problémás azonban, hogy Marx és Engels nem abban gondolkoztak, hogy szinte a semmiből építenek majd jól funkcionáló közösséget, hanem, hogy ők és követőik megváltoztatják a társadalmi struktúrát. Mit jelent a társadalmi struktúra megváltoztatása? Egyik kommunista értelme szerint a tulajdon- és munkaviszonyok valamilyen kiegyenlítése az emberek között, másik – úgymond tényleges, véres forradalmi – változat szerint pedig az, hogy elveszik a gazdag tőkés tulajdonát és azt „valahogyan” szétosztják a munkásosztály tagjai között, akár úgy, hogy a pártelit „gondozására” bízzák a közösnek mondott vagyont.

Alábbi pedig egyértelműen mutatja, amit a MEM (Marx és Engels Művei) kommunista szerkesztősége minden kötet jelmondatává tett: „*Világ proletárjai egyesüljete!*”, mely internacionalista jellegét (azaz nemzetek felettségét) hangsúlyozza.

„Ha a munkások egymás között egységesek, összetartanak és egy célt követnek, akkor hasonlíthatatlanul erősebbek a gazdagoknál. S ha még hozzá ilyen ésszerű és minden ember javát szolgáló célkitűzés lebeg szemük előtt, mint amilyen a vagyontömeg, akkor csakugyan magától értetődik, hogy a gazdagok közül a jobbak és értelmesebbek a munkásokkal egyet fognak érteni, és segítik őket.” (MEM. 2. kötet, 1959, 503.)

Az, hogy egy-két tőkés vagy akár a burzsoá elit néhány tagja átáll e próbálkozások mellé, inkább a kivételeket jelenti, és nem tömeges jelenség, bár ezek is többnyire kudarcba fulladtak, mivel vélhetően Leon gróf sem bírta – kezdeti lelkesedése ellenére – a teljes egyenlőséget elviselni, és inkább kiskirály kívánt volna lenni valamilyen félresikerült kísérlet érdekében, ahol a papot majd ő használja, mint korábban az ősei.

„[...] a shakereken kívül vannak Amerikában még más vagyontömegben alapuló települések is. Mindenekelőtt a *rappitákat* kell itt megemlítenünk. Rapp *württembergi lelkész* 1790 körül egyházközségével együtt elszakadt a lutheránus egyháztól, s mivel a kormány üldözte, 1802-ben Amerikába ment. Hívei 1804-ben követték, s így mintegy száz családdal együtt letelepült Pennsylvaniában [majd jól termő földjeiken túladva profittal, Indiana-ban felépítették *New-Harmony* várost]. 1825-ben egész kolóniájukat eladták Robert Owen úrnak kétszer százezer tallérért, és harmadszor is az őserdőbe mentek. Ezúttal a nagy Ohio folyó mellett telepedtek le, és felépítették *Economy* városát, amely nagyobb és szebb, mint bármelyik azok közül, amelyekben korábban laktak. 1831-ben León gróf egy körülbelül harminc németből álló társasággal Amerikába érkezett, hogy csatlakozzék hozzájuk. Szívesen befogadták ezeket az új jövevényeket; de a gróf a tagok egy részét Rapp ellen uszította, s ezért az egész község egy gyűlésen azt a határozatot hozta, hogy Leonnak és embereinek el kell menniök. A hátramaradók az elégedetleneknek több mint *százhuszezer tallért* fizettek ki, és ebből a pénzből Leon egy második kolóniát alapított, amely azonban rossz igazgatás miatt megbukott; résztvevői szétszóródtak, s *León gróf* nemsokára ezután mint *csavargó* halt meg Texasban. *Rapp* települése ellenben a mai napig is virágzik.” (MEM. 2. kötet, 1959, 495.)

Ebből már magának Engelsnek is sejtenie kellett volna, hogy *a kommunista átállás tömeges méretekben lehetetlen, sokkal inkább egyéni elhatározások, a szegénységből való kilábalás akaratára és a munkabírás kapcsolta össze az ilyen társadalmi kísérleteket, nem csak egy emberekre*

kényszerített ideológia. (Manapság is divatos a társadalomból való részleges kivonulás, ám sokszor jellemzően éppen olyanok által, akik a felgyorsult életből kívánnak kilépni, ám ez inkább hippy-jellegű kommunákat eredményez, semmint a munkásosztály által megvalósítandó „osztály nélküli társadalmat”.)

Engels hangoztatja, hogy amelyik kommunában valami probléma volt, az csak azért volt, mert nem volt eleve vagyonközösség, vagy kedvezőtlen hitelekből finanszírozták a földvásárlásokat és az épületek felépítését, de ez szerinte idővel kiküszöbölhető probléma.

„Ám nemcsak Amerikában, hanem Angliában is megkísérelték a vagyonközösség megvalósítását. Itt az emberbarát *Robert Owen* harminc év óta hirdette ezt a tanítást, nagy vagyont mind ráadta, és utolsó fillérjét is odaadta azért, hogy megalapíthassa a *Hampshire*-ben most fennálló *Harmony* kolóniát. Erre a célra társaságot alapított, amely egy 1200 holdas birtokot vásárolt, és ott Owen javaslatai alapján közösséget hozott létre. A közösségnek most több mint száz tagja van, akik együtt élnek egy nagy épületben, s akiket ez ideig főként földműveléssel foglalkoztattak. Minthogy ezt a kolóniát már eleve az új társadalmi rend tökéletes mintájaként akarták berendezni, jelentékeny tőke kellett hozzá, és eddig már vagy kétszázezer tallért költöttek rá. E pénz egy része kölcsön, s ezt időről időre törleszteni kellett, amiből sok nehézség származott, és pénz híján sok létesítményt nem tudtak befejezni és jövedelmezővé tenni. S minthogy a község tagjai nem egyedüli tulajdonosai voltak a létesítménynek, hanem a létesítményt birtokló szocialista társaság vezetősége irányította őket, olykor ebből is félreértés és elégedetlenség származott. De a dolog mindamelllett halad, a tagok az összes látogatók tanúsága szerint igen jól megférnek egymással, kölcsönösen segítik egymást, és a létesítmény fennállása most minden nehézség ellenére mégis biztosítva van. A dolog lényege az, hogy mind e nehézségek forrása nem a közösség, hanem az, hogy a közösség még nem valósult meg teljesen. Mert ha megvalósult volna, akkor a tagoknak nem kellene minden keresetüket kamatok és kölcsönök törlesztésére fordítaniuk, hanem a létesítményt tökéletesíthetnék belőle, és jobban gazdálkodhatnának; s akkor igazgatóságukat is maguk választanák, és nem függenének mindig a társaság vezetőségétől.” (MEM. 2. kötet, 1959, 499. sk.)

Ez az Owen útmutatása szerint létrehozott szocialista közösség (a vezető társaság és a munkások) valóban eredményesebbek voltak (1896-ig működött⁷), de Engelsnek meg kellett volna említenie, hogy Owen saját próbálkozása végül kudarcba fulladt, a rapsztáktól vásárolt Indiana-i New-Harmony is belső viták miatt felbomlott (Bayer, 2001, 228.). Kissé részletesebben:

„1821-ben létrehozta a *London Cooperative and Economical Society* szövetkezetet. Nézetei miatt a papság sokszor és erősen megtámadta, ezért Észak-Amerikába ment ki 1823-ban, ahol Indiana államban kommunisztikus gyülekezetet alapított, legismertebb közülük a New Harmony. Ezek azonban nem tudtak tartósan gyökeret verni, 1826-ban feloszlottak. 1827-ben visszatért Angliába, 1830-ban megalapította a „*National Labour Equitable Exchange*” nevű munkatőzsdét. Ez a kereskedelmi profit megszüntetése céljából közvetlen kapcsolatot teremt a termelők és a fogyasztók között.”⁸

Engels tehát túlzottan optimista volt, mivel kicsiben is kétséges az, amit nagyban Lenin megpróbált megvalósítani (permanens, folyamatos forradalom mindkét szinten: egyszerre társadalmi- és ipari fejlődés; aminek megvalósítását Marx már eleve kétségesnek tartotta, Sztálin erőszakos megvalósítás-kísérlete pedig teljes csődöt okozott mindenhol, ahol sztálinisták tartották kezükben a hatalmat).

⁷ <https://www.hampshire-history.com/robert-owen-pioneering-socialist/> (Letöltés: 2023-04-11)

⁸ [https://hu.wikipedia.org/wiki/Robert_Owen_\(politikus\)](https://hu.wikipedia.org/wiki/Robert_Owen_(politikus)) (Letöltés: 2023-04-11)

3.3. Ideológiai függetlenség és erkölcsi „arany szabály” helyett kikényszerített egyetértés a dialektikus materializmus világvázatával

A *Harmony*-ban élő közösség szokásait részletesen idézi Engels (MEM. 2. kötet, 1959, 500-502.), és őket a legsikeresebb szocialista közösségnek tartotta. Említsük meg röviden érdekesebb szokásaikat:

„Fűzzünk hozzá ehhez a leíráshoz még egyet s más t közösség belső berendezkedéséről. A tagok egy nagy házban élnek együtt, mégpedig mindenkinek megvan a külön hálószobája, amelynek igen kényelmes a berendezése; a háztartást az asszonyok egy része vezeti mindannyiuk számára közösen, ily módon persze igen sok fölös költség, idő és fáradság takarítható meg, amely megtakarítás sok kis háztartás esetén veszendőbe menne, és sok olyan kényelem érhető el, amelyre kis háztartásokban egyáltalán nincs mód. Így például a konyha tüze egyúttal a ház minden szobáját meleg levegővel fűti, és csöveken át meleg és hideg vizet vezetnek minden szobába, s vannak még más efféle kellemességek és előnyök, amelyek csak közösségi berendezkedés esetén lehetségesek. A gyerekeket a településhez tartozó iskolába adják, és ott közköltségen nevelik. A szülők akkor láthatják gyermekeiket, amikor akarják, és a nevelés kiterjed mind a testi, mind a szellemi képzésre, s a közösségi életre készít elő. Vallási és teológiai perpatvarral, göröggel és latinnal nem gyötrik a gyerekeket; ehelyett annál jobban megismerik a természetet, saját testüket és szellemi képességeiket, és a földeken felüdülnek a kevés ülés után, amelyet megkívánnak tőlük; a tanítás ugyanis éppoly gyakran folyik szabad ég alatt, mint zárt helyiségekben, és a munka a nevelés egy része. Az erkölcsi nevelés ennek az egy tételnek az alkalmazására szorítkozik: Ne tedd másoknak, amit nem akarsz magadnak — tehát a teljes egyenlőség és testvéri szeretet megvalósítására., (MEM. 2. kötet, 1959, 502.)

Erkölcsi alapelvük az Újtestamentum arany szabályának parafrázisa – amit Engels így expliciten nem mond ki –, de a későbbi kommunisták Marxból kiindulva ateisták, dialektikus materialisták voltak; ezért beszél Engels „vallási és teológiai perpatvar”-ról, „vallási hazudozás”-ról (491. o.), és hangoztatja a vallással szemben az észszerűséget (mely utóbbi azonban nem ad akkora elköteleződést, mint érzelmeink – ahogyan azt Rousseau is mondja a szívbe írott törvények kapcsán (Rousseau, 1762/1997) –, illetve más szavakkal: megélt életünk minőséges tartamossága [ez Bergson (1889/1923) fogalma], tudatos és tudattalan berögződéseink). Ismeretes a marxi mondás 1843-ból: „A vallás a nép ópiumja!”; valamint a kommunista Rákosi idejében a börtönök AVH-s (Államvédelmi Hatóság) felirata: „Ne csak őrizd, gyűlöld is!”; ez a típusú gondolkodás és hozzáállás nem különbözik bizonyos vallási közösségek elleni cinikus viselkedéstől (holokauszt). Távol van ez minden tekintetben a minta-kommunáktól.

3.4. Vagyonközösség versus a magántulajdon feladásának kikényszerítése

A vagyonközösség észszerűségét a „szeparatisták” mesészerű példáján látja igazolva Engels, amit most a részletek kedvéért hosszabban idézünk:

„Egy másik, vagyonközösségben élő község az Ohio állambeli *Zoarban* telepedett meg. Ezek is *württembergi szeparatisták*, akik Rapp-pal egy időben szakadtak el a lutheránus egyháztól, s miután az egyház és a kormányzat tíz éven át üldözte őket, ugyancsak kivándoroltak. Nagyon szegények voltak, és csak londoni és amerikai emberbarát quakerek támogatásával tudták céljukat elérni. 1817 őszén érkeztek meg Philadelphiába lelkészük, *Bäumler* vezetésével, egy quakertól megvették azt a darab földet, amely most is birtokukban van még, és amely hétezer hold kiterjedésű. A vételárat, mintegy hatezer tallért, részletekben kellett törleszteniük. Amikor megérkeztek és megszámták pénzüket, kitűnt,

hogy fejenként éppen hat tallérjuk maradt. Ez volt minden; a föld vételárából még egy fillért sem fizettek ki, s e néhány tallérból kellett vető magvakat, mezőgazdasági felszerelést vásárolniuk, valamint létfenntartási eszközöket a legközelebb aratásig. Egy erdőt találtak ott néhány gerendaházzal, s ezt az erdőt kellett feltörniük; de fűrgén nekiláttak a munkának, földjeiket hamarosan szántásra alkalmassá tették, és már a következő évben építettek egy malmot. *Kezdetben földjüket kisebb parcellákra osztották*, mindegyiket egy-egy család művelte meg saját számlájára és *magántulajdonaként*. *De hamarosan látták, hogy ez így nem helyes*, mert minthogy mindenki csak *magának* dolgozott, nem tudták az erdőt elég gyorsan kiirtani és művelhetővé tenni, s egyáltalában nem tudták egymást kölcsönösen kellőképpen segíteni, ezáltal sokan adósságokba keveredtek, és az a *veszély fenyegette őket, hogy egészen elszegényednek*. Másfél év után tehát, 1819 áprilisában, vagyonközösséggé egyesültek, megfogalmaztak egy alkotmányt, s lelkészüket, Bäumlert egyhangúlag megválasztották igazgatójuknak. Ekkor kifizették a tagok összes adósságait, két év haladékot kaptak a föld vételárára, s kettőzött buzgalommal és egyesült erővel dolgoztak. Ezen új berendezkedés mellett olyan jól boldogultak, hogy már négy évvel a kikötött határidő előtt letörlesztették földjeik egész vételárát a kamatokkal együtt, s hogy különben miként megy a soruk, arról két szemtanú itt következő leírása fog szólni: Egy amerikai kereskedő, aki igen gyakran jár Zoarban, ezt a helységet úgy írja le, mint a tisztaság, rend és szépség mintaképe, benne pompás vendégfogadó, palota az öreg Bäumlér lakásául, kétholdas, szép nyilvános park nagy melegházzal, szép, jólépített házak és kertek. Az embereket nagyon boldogoknak és elégedetteknek, dolgozóknak és rendeseknek mondja. Leírását a pittsburghi (Ohio) újság közölte („Pittsburgh Daily Advocate and Advertiser”, 1843. július 17.). A többször említett *Finch* kijelentése szerint ez a község a legtökéletesebben berendezett mindazok között, amelyek Amerikában vagyonközösségben élnek. Hosszan sorolja fel gazdagságukat, elmondja, hogy van egy lenfonodájuk és egy gyapjúfonó gyáruk, egy cserzőműhelyük, több vasöntődjük, két malmuk, két fűrésztelepük, két cséplőgépük és egy sereg műhelyük mindenféle szakma számára. Azon kívül azt mondja, hogy földjük jobban van megművelve, mint bármely másik azok közül, amelyeket Amerikában látott. A „Penny Magazine” a szeparatisták vagyontát százhetven-száznyolcvanezer tallérra becsüli, s ezt *mind* huszonöt év alatt keresték, hiszen mindössze fejenként hat tallérral kezdték. Körülbelül kétszázan vannak. Egy ideig ők is tiltották a házasságot, de, akár a rappisták, elálltak ettől, és most házasodnak.” (MEM. 2. kötet, 1959, 496. sk.)

Ez a meseszerű leírás adhatta a legnagyobb inspirációt Engelsnek, hogy elhiggye a kommunizmus nagyléptékű, osztársadalmi megvalósíthatóságát, ám az olyan megfogalmazásokat, mint a vezető „palotája” vagy a „több vasöntöde” óvatosan, relatíve kell értelmeznünk ahhoz képest, hogy honnan kezdték. A „több vasöntöde” egyszerűen a szerszámkészítést szolgálja, és nem az ózdi kohóhoz mért ipart kell érteni rajta, a „palota” pedig egy akkori lelkészlakáshoz mérve komfortos felszereltséget jelentheti. (A valódi „palota” kifejezést inkább a magyar kommunista elit hallotta meg és követelte magának a II. világháborút követően. A XX. századi „nagy” kommunista vezetők alakjait is ilyen leírásokból kölcsönözték, ám a szelídebb Bäumlér és Rapp tiszteletesek helyett inkább teljhatalmú szellemi vezetők, sőt kvázi ideológiai atyák, bálványok voltak ők az elvtársak számára – „hála” a kiépített propagandagépezetnek –, például: Lenin, Sztálin, Mao, stb.; manapság azonban visszásnak tűnik, hogy a tömegeket „szolgálók” inkább mindenható királyhoz, cárhoz, császárhoz hasonlatos vezetők voltak, ami a mai demokratikus elképzelések szerint minimum visszás, és éppen ellentétes az ideális kommunáról leírtakkal.)

Az anyagi helyzet (önálló indulótökeből közvagyon, vagy hitel és kamattörlesztés) nagyban befolyásolhatja egy közösség sikerességét, és Engels ebben látja a legfőbb kockázatot. (Tehát nem az átnevelés, a propaganda a legnagyobb probléma számára, hiszen az tanulás/tanítás által elérhető, és evidensnek látszik neki, hogy a történelmi, társadalomtörténelmi dialektikus materi-

alista világvázlat-hozzáállás az egyedül elfogadható; éppen ez az egyoldalúság a későbbi megvalósítás-kísérletek erőszakosságának gyökere). Az Owen-i mintára létrehozott angliai Hamps-hire-ben létesített szocialista *Harmony* kapcsán írja:

„A települést, mint mondtam, a szocialisták társaságának elnöke és vezetősége irányítja; ennek a vezetőségnek, melyet évenként választ meg a fióktársaságok egy-egy küldöttjéből összetevődő kongresszus, korlátlan hatalma van, csak a társaság alapszabályainak keretén belül kell maradnia, és felelősséggel tartozik a kongresszusnak. A közösséget tehát olyan emberek kormányozzák, akik a közösségen kívül élnek, és így nem kerülhetők el a félreértések és az akadékoskodások; de még ha ezen és pénzügyi zavarokon meg is buknék a Harmony-i kísérlet, ami azonban egyáltalán nem látszik valószínűnek, akkor ez csak egy okkal több lenne a vagyonközösség mellett, hiszen e két nehézség oka csak abban rejlik, hogy a közösség még nem valósult meg teljesen. Mindezek ellenére azonban a település fennállása biztosítva van, és ha nem is haladhat és teljesebben ki olyan gyorsan, a közösség ellenfelei mégsem fogják megérni azt a diadalt, hogy tönkre megy. Látjuk tehát, hogy a vagyonközösség egyáltalán nem lehetetlenség, hanem ellenkezőleg, mindezen kísérletek teljes sikerrel jártak. Látjuk azt is, hogy azok, akik közösségben élnek, kevesebb munkával jobban élnek, több a szabad idejük szellemük kiművelésére, s jobb és erkölcsösebb emberek szomszédjaiknál, akik kitarítottak a tulajdon mellett. Mindezt az amerikaiak, az angolok, a franciák és a belgák, valamint sokan a németek közül szintén felismerték már. Minden országban számos ember van, aki e tanítás terjesztésével foglalkozik és a közösség mellett foglalt állást.

Ez az ügy fontos mindenkinek, de különösen fontos a szegény munkásoknak, akiknek semmijük sincs, akik bérüket, amelyet ma megkeresnek, holnap megint megeshetik, s előre nem látott és elkerülhetetlen véletlenek folytán bármely pillanatban elveszthetik kenyyerüket. Ezeknek a közösség reményt nyújt egy független, biztos és gondtalan megélhetésre, teljes egyenjogúságra azokkal, akik most gazdagságukkal a munkást rabszolgájukká tehetik.” (MEM. 2. kötet, 1959, 502. sk.)

A vagyonközösségen felbuzdulva Engels azt állítja, hogy a kommunizmus térhódítása „nyilvánvaló”.

„A shakerek, harmonisták és szeparatisták sikerei, valamint az emberi társadalom egy új rendjének általános szükséglete és a szocialistáknak meg a kommunistáknak ebből fakadó fáradozásai Amerikában sok más embert is arra késztettek az utóbbi években, hogy hasonló kísérleteket tegyenek. [...] Ezekon kívül mondják, hogy újabban még számos közösséget alapítottak, ezekről azonban még nincsenek híreink. — De annyi bizonyos, hogy az amerikaiak, s különösképpen a nagyvárosok, New York, Philadelphia, Boston stb. szegény munkásai szívükön viselik az ügyet, és sok társaságot alapítottak ilyen települések létesítésére, és hogy mindig újabb meg újabb közösségeket kezdeményeznek. Az amerikaiak már megelégtettek, hogy továbbra is annak a kevés gazdagnak szolgái legyenek, akik a nép munkájából élnek; és e nemzet nagy tevékenységéből és kitartásából nyilvánvaló, hogy a vagyonközösséget hamarosan az ország egy jelentős részében bevezetik”. (MEM. 2. kötet, 1959, 498. sk.)

A vagyonközösség azonban kényes kérdés. Természetesen, akinek nincsen, vagy kevés vagyona van, az könnyebben hajlik a vagyonközösségre, akinek azonban felhalmozott vagyona van, az nem is kívánja azt feladni, mivel vagy ő szerezte azt, és ezért akárhogy is, de szerinte „megdolgozott” érte (szorgalommal, ésszel, jó/rosszindulatú furfanggal, ravaszsággal, hazugsággal, erővel, stb.), vagy eleve úgy örökölte, hogy abba beleszokott. Emlékezzünk csak arra az ifjúra, aki Jézus követője kívánt lenni, de vagyonát nem akarta elosztogatni és ezért inkább elsomfordált. Valahogy így álltak össze ezek a kisebb kommunák is, többnyire szegények kö-

zösségeként. Egy országban azonban mindig lesznek olyanok, akik szabadon nem csatlakoznának országos mértékű kommunákhoz, hát még mennyire nehézkes lenne ez eltérő történelmű népek között önkéntesen, nemzetközi szinten. Erre a történelmi tapasztalat szerint erőszakkal kényszerítették az egyet nem értőket, és ezzel saját példáik alapelvével – az önkéntességgel – mentek szembe.

Egy viccesnek szánt reakció szerint: „A kommunisták a javunkat akarják – de mi nem adjuk!” Ez mai szempontból még jogos is, mivel közel sincsen olyan rossz a helyzet, mint a Marx korabeli munkásosztály idejében. Itt röviden megjegyezzük, hogy már ezért sem kizárólag olyan témákkal foglalkoznak manapság az önjelölt nagy társadalomátalakítók mint régebben a kommunisták (munkásosztály és osztály nélküli társadalom), hanem inkább lazább, kvázi-szociális kérdésekkel: *Woke*, *cancel culture*, zöld kérdések, melyek szinte összenőnek a neoliberais törekvésekkel, mint például az illegális bevándorlás engedélyezése, a kisebbségvédelem különböző divatos formái: LMBTQ+ jogok.

Továbbá az, hogy Marx és Engels elképzelése szerint internacionalista szinten össze kellene fogniuk a munkásoknak, eleve abból indul ki, hogy minden munkás egyetért velük és felismeri saját materialista érdekeit (holott a *Kommunista kiáltványt* is inkább a tőkésék olvashatták és ezért nyugaton inkább biztosítottak jogokat – jobb bérezés, egészségbiztosítás, nyugdíj stb., – minthogy fellázadjanak ellenük). Másrésről a kommunizmust forradalmi erőszakossággal megvalósítók abból a rosszindulatú előfeltételezésből indultak ki, hogy minden gyártulajdonos kizsákmányoló, vagyis kvázi rabszolgatartó gazember, ez azonban túlzó általánosítás. Egy bizonyos társadalmi osztály általánosító, sőt totális besorolása egy elítélő kategóriába ugyanolyan téves gondolati tett, melyből az egyes népekkel, etnikumokkal szembeni kollektív bűnösség elve is származik. Ebben nem különbözik a baloldali és jobboldali totalitárius diktatúrák logikája. A bűnösöket pedig „megbüntetik”, azaz erőszakkal „átnevelik”, de még inkább megsemmisítik.

Az ilyen típusú logikák fekete-fehérben láttatnak mindent. A kommunisták szerint a kitüntetett osztály a munkásosztály, és mindenkinek ide kell tartoznia. Ám valóban minden munkás ugyanúgy egyértelműen „jó”, mint ahogyan minden burzsoá tőkés „rossz”? Az igényesség sincsen meg mindenkiben arra, hogy önmaga számára jobb életkörülményeket teremtsen, ilyen-olyan okok miatt elégedett a Maslow-piramis alsó részeivel, és nem kíván tenni a társadalom egésze számára utat mutató ideológiák érdekében sem. Persze lehet erre azt mondani, hogy a pszichológiai és szociológiai indokok többnyire a pedagógiai nevelés és társadalmi felemelkedés függvénye, de ekkor az a probléma adódik, hogy mikor, hol, mely ponton csap át az oktatás demagóg propagandába valamely ideológia mellett/ellen, ahogyan ez megtörténhet minden szélsőség esetében.

A vagyonközösség véleményközösségen alapul, de ezt a II. világháború utáni évtizedekben a kommunisták indoktrinációval és/vagy erőszakkal akarták elérni, nem önkéntes alapon, mivel igen kevesen voltak, akik az örökséget és/vagy szorgalmas, de nehéz munkával megszerzett tulajdonukról önként lemondtak volna, cserébe jóval kevesebb jövedelemért. Minden esetre a klasszikus kommunista célok közül csupán a vagyonközösség teljesült, de annak a központosított kommunista, majd „szocialista munkáspárt” általi kezelése Magyarországon csődöt mondott 1982-re, mivel az addig segítséget nyújtó Szovjetunió – a kommunisták hatalmi centruma – gazdaságilag megroggyant.

3.5. Fenntartható, egymásra épülő organikus gazdálkodás helyett műtrágyázás

Érdekes, hogy Engels példái olyan kommunák, melyek növény és állattenyésztésre alapulnak, illetve ezekhez kapcsolódva 1-2 malom és szövőgyár, ám egy ország vagy nemzetközi közösség sokkal összetettebb. Továbbá az agráriumra épülő kisebb életközösségek és tevékenységük nem olyan nagymértékű fejlődésnek és versenynek kitett termelői ágazatok, mint a gépgyártás és hasonló kis és nagyipari gyárak, még kevésbé van köztük a bányászathoz és szállítmányozáshoz, kohókhöz, vagy a fosszilis fűrotornyokhoz, a mai high-tech elektronikáról nem is beszélve. Néhány egyszerű, kis lokális kommunista közösség nem lehet egy bonyolult hálózatnak megfelelő mintakép, és nem várhatjuk el, hogy a bonyolult folyamatok nagyban – országos, nemzetközi, sőt globális szinten – is olyan simulékonyan működjenek, mint kicsiben. Nem is beszélve a kis közösségek önkéntességéről és elvi egyezségéről, ami nagy közösségekben szinte lehetetlen, mert mindig lesznek másféle ambíciók, hiszen természetünk is különböző. Sajnos a marxista kommunista ideológia antropológiai hiányosságából, az emberi természet meg nem értéséből fakad a későbbi kommunista vezetők erőszakossága, mint azt korábban más (hasonló formában J.J. Rousseau, 1762/1997) már megfogalmazta: „Kényszeríteni kell, hogy szabad legyen!”

Az, hogy a II. világháború utáni kényszer TSZ-esítések zajlottak (termelőszövetkezetekbe való tereléssel), és a mezőgazdaság gépesítése és a technikába vetett bizalom a műtrágyának kedvezett, mivel az állattenyésztés levált, elvált a mezőgazdaságtól a nagyívű ám erőszakos ország-szintű kommunizmus-építésben. Korábban a gazdák kisebb földeket birtokoltak és trágyázták azokat a hozzá tartozó állatállomány salakanyagának felhasználásával, ám a kényszer-TSZ-esítésekkel hatalmas összefüggő területek alakultak ki, melyeket traktorokkal műveltek annak minden művelési szakaszában. Az Engels által említett minta-kommunák közösségei is még a természettel való egységben, egymásra-épülésben gondolkodtak, mai szóval: fenntarthatóan. Engels kiemeli a derítők és a trágya használatát:

„A huszonhétoldas kert a legnagyobb rendben volt, és általában mindenféle nagy tevékenységet lehetett megfigyelni. Téglát és meszet égettek, házakat, utakat építettek; száz hold búzát már elvetettek, és még további területet szándékoztak búzával bevetni; ástak egy medencét folyékony trágya számára, és a birtokon levő kis erdőből televényföldet hoztak a trágyázáshoz; egy szó mint száz, megtettek mindent, hogy a föld terméshozamát növeljék.

Látogatónk befejezésül ezt írja: »Azt hiszem, földjük megér átlagosan három font (huszonegy tallér) évi bért holdanként, és csak tizenöt shillinget (öt tallért) fizetnek.« (MEM. 2. kötet, 1959, 501.)

Már korábban említettük, hogy „az angliai Harmony kommunista településen [...] a kényelmes, angol módra berendezett árnyékszékek (*water closets*) nemcsak önműködően tisztítódnak, hanem csövekkel is el vannak látva, amelyek a szennyet egyenesen a nagy trágyatartályba vezetik.” (MEM. 2. kötet, 1959, 490.)

Ám az eredeti organikus gazdálkodás helyett a „megvalósult” magyar kommunizmusban eleve elvezették a keletkezett trágyát (főleg az emberit), vagy messze voltak a derítők a földektől. A műtrágyázott⁹ és tárcsázott földek termőrétege pedig idővel 10-30 centire apadt, szemben a ma

⁹ <http://globalproblems.nyf.hu/talaj/a-talaj-szennyezodesei/mutragyak/> (Letöltés: 2023-04-11)

már ismert – de még ritkán alkalmazott – megoldással: a trágyázott és nem tárcsázott földdel, ahol a giliszták méternél is vastagabb termőréteget „gyártanak”, védve a termést az aszálytól, ásványi anyagokban és terméshozamokban bőséget biztosítva. Végző soron ettől függ az egészséges ételkészítés és közvetetten a testileg egészséges közösség.

Az állattenyésztéssel hasonló a gond. Tápszert és antibiotikumot a legelőn való nyugodt bókászás helyett, és szűk ólak, ketrecek, melyek már önmagukban is állatkínzás. Minden félremert, félresiklott.

3.6. Közösségi épületegyüttes helyett panellakások és besúgóhálózat

Szerencsétlenül alakult hazánkban az emberek lakókörnyezete is. A lakóközösség mintapéldánya Engels szerint egy a szocialista közösségé Harmony-ban:

„A konyhaberendezés maga minden képzeletet felülmúlóan szép volt, s a londoni építész, aki készítette, kijelentette, hogy még Londonban is igen kevés ilyen tökéletesen és drágán berendezett konyha van; látogatóm ezekkel a megjegyzéssel egyetért. A konyha mellett kényelmes mosodák, fürdők, pincehelyiségek és olyan elkülönített helyiségek voltak, ahol munka után minden tag megmosakodhatott. Az első emeleten egy nagy bálterem volt, fölötté a kényelmesen berendezett hálószobák.” (MEM. 2. kötet, 1959, 501.)

1. kép: Harmony Hall

Ám az ilyen típusú elrendezés inkább hasonlít egy mai kollégiumra (mivel az átalakítás előtt eleve kvéker iskola volt¹⁰), mint egy akkoriban épült lakóházra. Ám nem csak a II. világháború pusztítását követően kellett helyreállítani a lakhatást Magyarországon, hanem a kényszer TSZ-esítés (MGTSZ: „önkéntes” mezőgazdasági termelőszövetkezet) a kulák-mentesítés és városokba-telepítés, valamint az iparosítás miatt soklakásos megoldás kellett. Nagy belső terek helyett 10 emeletes kislakásos panelekbe dugták a munkásosztály tagjait, tudatosan ellehetetlen-

¹⁰ „What became of Harmony Hall? In 1845 the building was taken over as a Quaker school, this closed in 1896 and in the C20th the mansion was destroyed by fire.” <https://www.hampshire-history.com/robert-owen-pioneering-socialist/> (Letöltés: 2023-04-11)

nítve a közös tereket – féltek a kommunista rezsimnek az ellenük irányuló esetleges összeesküvésektől –, ezért a lakterek is alkalmatlanok voltak családoknál nagyobb találkozókra, könnyen lehallgathatóak voltak a szomszédokból is, és a nagy terek csak irányított tömegrendezvényeknek voltak fenntartva. A gyülekezések eleve gyanúsak voltak. Minden gyülekezéshez engedély kellett a kommunista időkben, ellentétben az Engels által leírt minta-kommunákkal.

Marxék forradalmi előképe a francia forradalom volt (1789), ám a franciák elfogadták a „gyanúsok törvényét” (1793)¹¹, a törvényesített törvényteleniséget, és ennek szellemében működött az intézményesített kommunista terror a II. világháború után Magyarországon is egészen az 1989-ben megindult rendszerváltásig.

Egy másik lehetőség a rappitáké (vezetőjük a lelkész Rapp), akik a második településüket – New Harmony – busás haszonnal eladták Owen-nek 1825-ben, és a harmadikat Ohio-ban építették fel. Ők harmonistáknak nevezték magukat, az új városuk pedig Economy volt, ahol különálló házak voltak kertekkel, mellette a hatalmas szántó és minden más. Idézzük hosszabban a harmonisták életkörülményeit.

„[Economy] jelenlegi helyzetéről [1843] Finch, az említett utazó így számol be: »Economy városa három hosszú és széles utcából áll, ezeket öt ugyanilyen széles keresztutca szeli át, van temploma, vendégfogadója, gyapjúfonó, pamut- és selyemgyára, selyemhernyó tenyésztete, vannak közös áruraktárai a tagok használatára és idegeneknek való eladás céljaira, van természetrajzi gyűjteménye, vannak műhelyek különböző szakmák számára, gazdasági épületek és nagy, szép lakóházak a különböző családok részére, s minden ház körül nagy kert van. A városhoz tartozó szántóföld hosszában két óra, széltében negyedóra járás, nagy szőlőkkel, egy harminchét holdas gyümölcsös, szántókkal és rétekkel. A tagok száma négyszázötven körül mozog, mindannyian jól öltözöttek és jól tápláltak, pompás lakásuk van, vidám, elégedett, boldog és erényes emberek, akiknek évek óta semmiben sincs hiányuk.

Egy ideig ők is nagyon elleneztek a házasságot, most azonban házasodnak, családjaik vannak, és nagyon szeretnék a taglétszámot növelni, ha alkalmas emberek ajánlkoznak. Vallásuk az újtestamentum, de nincs külön hitvallásuk, és mindenkit meghagynak saját nézetén, amíg a többi tiszteletben tartja, és nem szít viszályt vallási kérdések miatt. Harmonistáknak nevezik magukat. Nincsenek fizetett lelkészeik, Rapp úr, aki több mint nyolcvanéves, lelkész, ügyvivő és döntőbíró egyszemélyben. Szeretnek muzsikálni, olykor hangversenyeket és zenés esti szórakozásokat rendeznek. Az aratást a megérkezésem előtti napon a földeken tartott nagy hangversennyel kezdték meg. Iskoláikban olvasást, írást, számolást és nyelvet tanítanak, de tudományokra nem oktatnak, éppúgy, mint a shakerek. Sokkal hosszabb ideig dolgoznak, mint amennyire szükségük van, tudniillik télen-nyáron napkeltétől napnyugtáig; mindenki dolgozik, és akik télen nem jutnak foglalkozáshoz a gyárakban, találnak munkát a cséplésnél, az állattenyésztésben stb. Van 75 fejőstehenük, nagy birkanyájak, sok lovuk, disznójuk és szárnyasuk, s abból, amit megtakarítottak, nagy kinnlevőségeik vannak kereskedőknél és bankároknál; s jöllehet csődök következtében a kinnlevőségek jelentős részét elvesztették, még mindig tömérdek a felhasználatlan pénzük, amelynek összege évről évre nő.

Kezdetől fogva arra törekedtek, hogy mindent maguk állítsanak elő, amire szükségük van, hogy minél kevesebbet kelljen másoktól vásárolniuk, s végül többet termeltek, mint amennyire szükségük volt; később a birkaállomány fajnemesítése végett vásároltak egy száz spanyol birkából álló nyáját, amelyért tizenötezer tallért fizettek. Az elsők között kezdtek

¹¹ https://helsinki.hu/esemeny/szeptember_17_elfogadjak_a_gyanusak_torvenyet_253/ (Letöltés: 2023-04-11)

Amerikában gyapjúárukat gyártani. Aztán hozzáálltak szőlők telepítéséhez, len termesztéséhez, pamutgyár létesítéséhez, selyem termeléséhez és feldolgozásához. De mindig először arról gondoskodnak, hogy ők maguk bőségesen el legyenek látva, mielőtt bármit is eladnának.

Húsz - negyven tagú családokban élnek, mindegyik családnak saját háza és saját gazdasága van. A család mindent, amire szüksége van, megkap a közös raktárakból. Van bőven mindenki számára, s mindenki ingyen kap, amennyit kíván. Akinek ruhaneműre van szüksége, elmegy a szabóhoz, a varrónőhöz, illetve a cipészhez, és elkészítik neki ízlése szerint. A húst és a többi élelmiszert minden családnak taglétszáma arányában osztják ki, és mindenkinek van bőven, sőt a kellenél több is.«” (MEM. 2. kötet, 1959, 495. sk.)

Mint látható, itt már különálló házakról van szó, és együtt élő nagy, sőt hatalmas családokról. Ez a településszerkezet sokkal közelebb áll a korabeli magyar falvakhoz, kivéve a gazdasági vagyonszerkezetet. A II. világháborút követően azonban az ilyen településeket és többgenerációs családokat kifejezetten lebontandónak tartották a kommunista vezetők, hiszen szerintük a vallásos öregek hátráltatnák a fiatalabbak elvtársias nevelését. A több-generációs családok lebontásához a magyar kommunistáknak jó eszköz volt a kényszer TSZ-esítés, az ipartelepek közelébe való költöztetés, és akkor még nem is beszéltünk a kuláküldözésekről.

4. Rövid, pontokba szedett összegzés: a kommunizmus példaképei versus téves realizálódásuk

Az látszik mindenből, hogy a kommunizmus példaképeivel szemben a megvalósult magyarországi kommunista diktatúrák a következő pontokban tértek el:

1. Önkéntesség helyett erőszakos kényszerítés: a rendőrség feleslegessége versus rendőrállam.
2. Lokális megvalósítás helyett országos, sőt internacionalista igények: jólét helyett rész-sikerek és gazdasági csőd.
3. Ideológiai függetlenség és erkölcsi „arany szabály” helyett kikényszerített egyetértés a dialektikus materializmus világvázlatával.
4. Vagyonszerkezet versus a magántulajdon feladásának kikényszerítése.
5. Fenntartható, egymásra épülő organikus gazdálkodás helyett műtrágyázás és erőszakos iparosítás.
6. Közösségi épületegyüttes helyett panellakások és besúgóhálózat.

5. A kommunizmus és a legszenvtelenebb hazugságok

5.1. Nincs menekvés!

Ha valaki megkérdezné, hogy mi a diktatúra elsődleges jele, akkor az, hogy az egyet nem értők nem hagyhatják el szabadon az adott közösséget/országot. Talán az egyik legdühítőbb, hogy nem elég az, hogy a kommunisták minden szinten tönkretették a gazdaságot és a társadalmat – többek között – a magyar kommunista vezetés és szovjet irányítóik által, még arra is kényszerítették az embereket, hogy mindezt elszenvedjék, és nem hagyták a velük nem szimpatizálókat szabadon távozni. Egy egyszerű, ókori példát mondva ez pontosan olyan, mint amikor süllyed egy hadihajó, de az evezőknél lévő rabszolgákat nem oldják el. Mások fulladtak meg az ő hi-

báik, sőt bűneik miatt. Az Engels által említett kommunákban ez elképzelhetetlen volt, gondoljunk csak Leon grófra. Nem csak szabadon kiléphetnek a távozók (még akkor is, ha ők maguk voltak a hibásak), de a közösbe beleadott vagyonukat is visszakapták, sőt többet.

Még több probléma is jelentkezik a mellett, hogy a kommunizmus régi-új ideológiája ösztársadalmi kényszerítőerővel lép fel, a másirányú szabadság szikráit elfojtva, és ellehetetlenítve az egyáltalában vett életben maradási. Ilyen például a meggyötörtek leszármazottjainak mentális, ideológiai befolyásolása (indoktrinációja), illetve a kommunizmus szinte már vallásos áhítatára való nevelés, és az álszent „humanizmus”.

5.2. A „kicsináltak” leszármazottjainak indoktrinációja

Kezdjük az előbbivel. Magyarországon a II. világháborút követő évtizedekben rendszeres volt a földjükhöz ragaszkodó, mezőgazdaságból élők „osztályidegen”-ként való kezelése (kuláküldözés), mivel nem a kívánt könnyű- vagy nehézipari munkások voltak, vagyis nem a kommunizmus ideológiájából következő nincstelen humán-eszközök, nem a proletárforradalom kitüntetett érdekeltjei. A parasztságot kényszer-TSZ-esítették, földjeiket elvették, a tehetősebbeket – mint osztályellenségeket – főként internálták (kényszermunkatáborokba), a szegényebbeket pedig olyan városokba próbálták terelni, melyek az ipari termelésre épültek, vagy ahhoz nagyrészt járultak hozzá. Az így betelepített, főként panelházakba zsúfolt, korábbi viszonylag szabad, természetközeli (és fenntartható) életüktől megfosztottak, végül a munkásosztály tagjai lettek, annak depresszív életvilágával egyetemben: zárt panelfalak, többnyire monotonitását tekintve is nehéz, lélekölő futószalag-munka, szórakozásként maradt a depressziót feloldó kocsmák, mely a frusztráció levezetésének eredményeként családi problémákkal járt.

Ezeknek a parasztból lett munkásoknak a gyermekei is a legtöbb esetben szintén munkások lettek, de a központosított ideológiai nevelés következtében már szembefordultak szüleik „avított” értékrendjével és a természetközeli otthonosság igényével, lemondtak az ősök vallásáról, és többnyire ateista materialisták lettek. A kommunista szocializáció által a kommunizmus bástyáivá váltak.

Az ő leszármazottjaik pedig már a rendszerváltást megélt korosztály (akik akkor fiatalok voltak, azok 33 évvel később már közel 50 évesek), a szabadsággal és jóléttel hitegetett nemzedék, de a remények ellenkezőleg „sültek el.” Mivel Magyarországon a volt kommunista politikusok a korábban megszerzett politikai, gazdasági, kulturális, titkosszolgálati stb. erőfölényüket és „internacionalista” kapcsolatrendszerüket kihasználva többször visszatértek a hatalomba, a rendszerváltást követő 20. évig, 2010-ig bezárólag – akár a korábbi neoliberális ideológiai ellenségnek szolgálva és azt kiszolgálva, a nemzetet teljesen kiszolgáltatva a parazita magánpénztöke-eknek (ez utóbbiakat, a birodalmi törekvéseik miatt rossz értelemben vett „globalisták”-nak is nevezik, de meg kell tőlük különböztetnünk a világ gazdasági szabadkereskedelemben érdekelt „jó” globalistákat, akik hosszútávú *win-win* üzletekben érdekeltek, mint például az utóbbi évtizedben kelet felé is nyitó magyar kormány).

Őket – vagyis a most körülbelül 50 éveseket és a rendszerváltást követő egy-két évtizedben született gyermekeiket hitegeti a mai neokommunizmus a saját ateista, harcos „Woke” ideológiájával, és a neoliberálisok a saját divatos/*mainstream* elveikkel (gender-kurzus, ál-civilek, Janus-arcú „zöld”-ségek stb.). Ezeket segíti a parazita USA-bázisú magánpénztöke médiabirodalma, és lobby-birodalma: politikusokon, „civileken”, gazdasági szereplőkön keresztül, mindent álszent, kétszínű morális köntösbe öltöztetve.

Van abban némi groteszk furcsaság, hogy azoktól várnak manapság ideológiai támogatást a kommunizmus újdonsült fősodrának nevében, akiknek felmenőit a XX. század második felében éppen a kommunizmus nevében és „érdekében” kisemmizték, megfosztották szabadságjogaiktól (vagy megölték). Arról a nemzeti sorstragédiáról nem is beszélve, hogy az I. világháborút követően a kommunistáknak „köszönhetően” (értsd: főként az ő tévedéseik miatt) kerülhetett sor a Trianon-i békediktátumra (Magyarország területeinek 2/3-át elvéve), ugyanis a hadsereget leszerelték és teljesen védelem nélkül maradt az ország a bevonuló idegen csapatokkal szemben, ellentétben Törökországgal, akiket szintén súlyos területveszteségek érhetek volna, ha a hadseregünk nincsen a helyén, ám ők szembe mertek fordulni a békediktátummal, mivel nekik nem egy aktuálpolitikai helyzettől elrugaszkodott, irracionális utópiában ringatott kommunista kormány volt.

5.3. Előrébb jutott-e a világ a kommunizmussal?

Amivel a kommunisták általi rémtetteket a mai neokommunisták mentegetik, az a kommunizmus „humanizmusa”, emancipációs jellege. Az egyáltalán nem zavarja az ezt hirdetőket, hogy csak az elméleti marxizmus utópiája volt kis részben humanista (azért volt csak részben humanista, mert a jövőbeli felvilágosodott fejlődés első lépéseként francia mintára véres forradalmat vizionált), de a megvalósítás soha, semelyik nagy, egész népet, népeket egységesíteni akaró gyakorlati próbálkozás során sem volt sikeres. A kommunizmus nem teremtette meg a fenntarthatóan optimális (közgazdasági értelemben véve: sikeres, nem jövőbeli csőddel fenyegető), emberi létfeltételeket a műveltség megszerzése és a tehetségek szabad kibontakoztatásának érdekében. A kommunizmus építésének valósága lehetőségfeltételeinek hiányában lehetetlenné vált. A kommunizmust félreértették, félremagyarázták, elferdítették, gyakorlatában pedig teljesen más utakat jártak, mint az Engels által említett kommunák.

Ahhoz, hogy humanizmusként lehessen beállítani a kommunizmust, felszínes részeredményeket kellene szembe állítani az egész alakzattal.

Előrébb jutott-e a világ a kommunizmussal? Csupán jegyezzük meg itt, hogy az olyan kívánalmak, mint a szociális háló (általánosan, azaz mindenkire érvényes oktatási lehetőség – sőt kötelezettség –, egészségügyi ellátás, nyugdíjrendszer, bizonyos ideig érvényes munkanélküli segély stb.) a nem kommunista társadalmakban is viszonylag jól működnek, vagyis ilyen szempontból nem mutatkozott előny a kommunista országok javára. De annak a kérdése, hogy mennyire volt versenyben a „létezett szocializmus” (nálunk: a magyarok által elszenvedett 40 év), Nyugat-Európával, könnyen lemérhető a II. világháború utáni „volt” KGST országok és a nem szovjet, hanem amerikai katonai és gazdasági „megszállás” alatt élő országok gazdasági fejlődése és jogi berendezkedéseik összehasonlítása tekintetében. A rendszerváltás előtti években – azaz az 1980-as években (sőt már jóval előtte) Európa nyugati és volt „keleti” országai között a gazdasági teljesítmény és a liberális jogok tekintetében markáns különbség alakult ki, azaz nem állítható, hogy mégiscsak jó volt az a kommunizmus-kísérlet, amit átéltünk Magyarországon, tehát a diktatúrákban szenvedő „ellenforradalmi elemek” és az átlagpolgárok szenvedése ilyen értelemben felesleges volt, „csupán” a diktatúrák véres önérvényesítésének/önfenntartásának ára volt. Tehát az osztársadalmi kommunista „előrejutás”/haladás szempontjából feleslegesen elkövetett brutalitásként értelmezhetőek az elhivatott kommunisták és végrehajtóik általi kínzások, kivégzések, gyilkosságok. A korábbi tőkés – esetleges „nemesek” – és bizonyos intellektuális társadalmi alanyok üldöztetése értelmetlen intellektus-veszteség volt a magyar nép, a magyar nemzet szempontjából.

Továbbá a nyomorban élők megmentéseként, felemeléseként interpretált kommunizmus olyan leegyszerűsítés, melyet éppen a kommunista ideológusok neveznek vulgármarxizmusnak, azaz a végletekig leegyszerűsített interpretációnak. Ha a szegényekkel való együttérzés lenne a központi elem, akkor a kereszténység (felebaráti szeretet: "Aki kér, annak adatik" stb.) is elegendő lenne; és nem érvényes az a kifogás, hogy mi a helyzet a Borgia-pápákkal és a keresztes hadjáratokkal, ez mennyire távol áll Jézus tanításától, mivel ez a viszony – vagyis az írások önző elferdítése tapasztalható Marx után az összes követőjénél, kiemelten Sztálinnál is, nem csak a hatalmukkal visszaélő pápáknál.

Weiss János (2011) is említi, hogy valamit mondani kellene a reálisan létezett szocializmusról, és erre Gisela Notz-ot idézi, miszerint a nem hierarchikusnak induló alternatív gazdasági kísérletek végül mégis hierarchikussá alakulnak.

„Azok az üzemek, amelyek a megalapításukkor azzal az igénnyel léptek föl, hogy hierarchia nélküli projektek, az évek során egyik hierarchiaszintet alakították ki a másik után, még akkor is, ha nem mindjárt így nevezték őket, és kölcsönösen biztosították egymást arról, hogy ezeket másképp fogják megélni és megtölteni” (Notz, 2011, 163. – idézi Weiss, 2011, 209.).

Továbbá azt is hozzátehetjük, hogy a kapitalizmusban tapasztalható társadalmi és gazdasági elidegenedést (előbbi az atomizálódás; utóbbi a munkaerő és tárgyának elválasztottsága: például egy gyárban dolgozónak nincs is olyanja, mint amin dolgozott, vagy nem is tudja megvenni azt a drága dolgot, amit részben ő állított elő, és eleve a sorozatgyártásban monotonitásba zuhan, ő maga is dologként, azaz pusztán munkaerőként tárgyasul) a reálisan létezett szocializmus sem tudta megszüntetni. Pedig a marxizmus állítólagos társadalmi alapelve éppen az emberi méltóság védelme lett volna, melynek alapja a kölcsönös elismerés lenne. E helyett a közös anyagi és társadalmi szegénység valósult meg az emberi méltóság „zászlói alatt”. Weiss írja hozzáértő reménységgel Quante Marx-olvasata kapcsán, melyet a *Gazdasági-filozófiai kéziratokhoz* írt (röviden: *Kéziratok*).

„Michael Quante szövegkiadásának és kommentárjának igazi újítása a James Mill kivonatok közé írt jegyzetek címadása. Ezek a jegyzetek (miközben Quante minden más címet eltöröl) „Az elismerés koncepciója” címet kapják. A *Kéziratok*ban az elismerés kifejezése összesen kétszer fordul elő: (1) »Az ember *elismerésének* látszata alatt tehát a nemzetgazdaságtan, amelynek elve a munka, éppen csak az ember megtagadásának következetes végig vitele [...]« (Marx, 1977, 62). (2) »Ha tehát a nemzetgazdaságtan az ember, az ember önállósága, öntevékenysége stb. *elismerésének* látszata alatt kezdi [...], úgy a későbbi fejlődés során ezt a látszat-szentséget le kell vetnie, egész cinizmusában kell előtűnni« (i. m.: 63). Ez a két megfogalmazás – úgy tűnik – viszonylag könnyen egységesíthető: az ember elismerése, az ember „öntevékenységének” elismerését jelenti. Az ember „öntevékenysége” viszont nem más, mint a munka. A munkának a fiatal Marxnál mindig van egy romantikus magja: a munka az emberi önmegvalósítás közege. És éppen ez fordul át (a modern kapitalista társadalomban és a nemzetgazdasági irodalomban) a maga ellenkezőjébe: »A munka megvalósulása olyannyira megvalótlanulásként jelenik meg, hogy a munkás egészen az éhhalálig valótlanul« (i. m.: 45). Úgy néz ki, hogy az emberi elidegenüléssel az ember elismerése áll szemben. Miközben mindkét esetben az ember nembeliségéről van szó: az elismerés végül is az ember nembeli lényegének újra-helyreállítása. Vagy talán pontosabb azt mondani, hogy az embernek a maga nembeli lényegéhez való visszatalálását „elismerésnek” nevezhetjük. A Mill-kivonatokban az „elismerés” kifejezése többször is előfordul. És az a zavarba ejtő körülmény áll elő, hogy amikor Marx a *Kéziratok*ban leírt jelenség közelébe jut, akkor inkább a „másik igenléséről” és „méltóságról” beszél. Quan-

ténak – véleményem szerint – ki kellett volna mondania, hogy a Mill-kivonatokban az elismerésnek kétféle fogalma található meg: az első magában a cserében, a második viszont az emberi méltóság alakjában jelenik meg. Quante kommentárjának legérdekesebb része az, amikor bemutatja, hogy hogyan alkalmazta Marx a hegeli úr-szolga viszony leírását a csereviszony filozófiai elemzésében. „A csere állapotában A és B a saját termékeik magántulajdonosaiként ismerik el egymást” (Quante, 2009, 286.). (A és B természetesen mint termelők állnak a háttérben; érdekes lenne feltárni, hogy ez a kiindulópont hogyan viszonyul a *Kéziratok* elidegenedettmunka-fogalmához.) „A cserében való elismerés mindkét oldalon lejátszódik, ezért a kölcsönös előnyszerzés stratégiája egy olyan elismerésért vívott harc, amelyben A azért harcol, hogy B elismerje A termékének hatalmát (és megfordítva)” (i. m.: 286). Ezt a gondolatot Quante így értékeli: »Itt Marx az elismerésért vívott harc híres hegeli alakzatját alkalmazza, hogy A és B elidegenedett-elidegenítő interakcióját elemezze, miközben nemcsak a résztvevők perspektíváját rekonstruálja, hanem az interakció összstruktúráját is leírja« (i. m.: 286–287). A cserében azonban nem tud megjelenni az egész érdeke, ezért benne minden egyes résztvevő elidegenedett a maga lényegétől. »Kölcsönösen annyira elidegenültünk az emberi lényegtől, hogy ennek a lényegnek a közvetlen nyelve számunkra az *emberi méltóság sérelmeként*, ezzel szemben a dologi értékek elidegenült nyelve az igazolt, önmagában bízó és önmagát elismerő emberi méltóságként jelenik meg« (Marx, 1977. 146.). Az elidegenülés abban jut kifejezésre, hogy végső soron mindenki a saját érdekéből kiindulva termel, és a saját érdeke által vezérelve kínálja föl a termékeit cserére. Ha ez megszűnne, ha a termelők és a cserélők cselekedeteit eleve a másik *rászorultsága* motiválná, akkor eljutnánk az emberi méltóság érvényesüléséhez, vagyis az igazi kölcsönös elismeréshez. »Tulajdonképpen [...] az ember méltósága éppen abban áll, hogy az önmagában vett rászorultságot [...] elismerjük, és a másik rászorultsága alkotja a saját cselekedeteink közvetlen, immanens motívumát« (i. m.: 289.), (Wiess, 2011, 190. skk.).

Ez valóban olyasmi, mint egy nagy család, ahol az egyén a többi családtag igényeinek kielégítéséért is dolgozik, és ez a kölcsönös igénykielégítés figyelhető meg az Engels által leírt kommunákban is, ám ott a közös meggyőződés és hit alapként szolgált, míg azonban az eszközösség szempontjából osztársadalmi szinten kényszeríteni kell az embereket, hogy racionális értelembe – mint Rousseau mondta (1762/1997) „szabadok legyenek”, és felismerjék az osztársadalmi érdeket. Ez azonban a csatasorba be nem álló kreatívok, többre-vágyók stb. elnyomásával, likvidálásával járt a reálisan létezett szocializmusban, a kommunista párt vezetése alatti diktatúrákban.

5.4. A kommunista hit dogmatizmusa

A kommunizmusba vetett hit többféleképpen, több úton vezethet olyan vallásos áhítatba, melyhez sokan még akkor is ragaszkodnak, ha az annak megvalósítására irányuló sorozatos, tömeges kudarcok nyilvánvalóvá tették annak nagyléptékekben való érvénytelenségét, életidegenségét. Nem rettennek vissza attól, hogy ha valaki nem ért velük egyet, akkor azt likvidálják, és ezt teljes néprétegekkel, „osztályokkal” szemben is rezzenéstelen arccal megcselekszik. Honnan ez a felsőbbrendűség-érzés? Ez ugyanaz, mint a vallási beavatottnál az egy, kiemelt igaz Istenbe (a kommunistáknál Marxba) vetett hit, vallásos áhítat, mely csak a beavatottakat tartja méltónak a többiek feletti uralkodásra, akaratuk másokra való erőltetésére. Akik beavatottak és hatalmuk is van hozzá, azok élet és halál urai a szó pallosjog-értelmében, és élnek is vele. Ez a kitüntettség-érzés származhatna tudatlanságból is, melyhez képest egy kiemelt történet vagy narratíva megismerése egy irányba tereli a figyelmet, de ugyanez a kitüntettség megfigyelhető intellektuális körökben is, olyanoknál, akik a kudarcos nagyléptékű társadalmi kommunizmus-kísérletek ellenére még mindig hisznek annak lehetőségében, és mindent megtesznek az újbóli kísérletek érdekében. A francia forradalom, mint minta-példány-esemény és ennek máskor és

máshogyan bekövetkező újbóli bekövetkeztébe vetett hit és e hithez való hűség jellemzi az idealista kommunistákat (Roger Scruton éppen ilyen típusú esemény-hűség miatt kritizálta Badiou-t, aki napjainkban a szigorú tudományos formára-hozás érdekében még matematizálással is megpróbálkozott, bár „kissé” nyakatekert módon – lásd Scruton, 2015/2019, 383. skk.). Ezt a hitet erősíti az orosz forradalom, majd a kommunista uralom Kelet-Európában, a nagy Szovjetunióban és a Föld több pontján. Ennek újbóli bekövetkezése és a Föld minden lakosára érvényes totalitás-igénye azonban pontosan olyan elvakult hitet tükröz, mint ami a vallási fanatikusoknál – főként a harcias típusoknál – tapasztalható.

Ez a proletárforradalomhoz és a kommunizmushoz, mint eszméhez való hűség hangoztatása és kikényszerítése manapság már odáig ment el, hogy a más, alternatív eszmékhez, vagy a pragmatizmushoz teljes elutasítással viszonyulnak, a valódi, valóságos kommunikációs stratégiájuk jelenleg a neoliberaisokkal kötött ideiglenes stratégiai szövetségben az elhallgattatás, az úgynevezett „eltörlés-kultúra” (*cancel-culture*). Ez utóbbi stratégia azonban éppen a demokratikus megbeszélést lehetetleníti el, és éppen ezért a jogok és a morál nevében Janus-arcúak, kettős mércével mérnek: ahol hatalmat szereznek, azt a végletekig kihasználják (politikai, kommunikációs, gazdasági, sőt hadászati szempontból), ellenzéki szerepből viszont jogokra és morálra hivatkoznak. A másként gondolkodókat szemrebbenés nélkül elhallgattatják, sőt eltüntetnék – ha tehetnék, és ha teheték, akkor meg is tették –, miközben kommunista humanizmusra hivatkoznak, szerintük felülmúlva a szeretet vallását is.

6. Kiegészítés: A történelmi materializmus, a termelőerők és a termelési viszonyok, valamint a történelem addigi menetének megváltoztatására irányuló törekvések aktivistái

A marxizmusból kiinduló történelemszemlélet szerint maga az emberi történelem nem a keresztény, vallási értelemben vett üdvtörténet medrében folyik, hanem ateista felfogást képvisel, és a tapasztalati valóságot veszi alapul, amit észszerűen kíván magyarázni. Éppen ez a magyarázat arra, hogy miért hajlik sok filozófus ebbe az irányba. Czétány írja a marxista kommunizmusról:

„Marxnak a termelésen alapuló és az önmagukat nem joguk, hanem aktuális életfolyamatuk tekintetében megvalósító termelők egyetemes konnektív szintézisét célul kitűző narratívája [...]. Marx elbeszélése ugyanis az aktuális társadalmi viszonyok vizsgálatából indul ki, amelyet a termelőerőkön alapuló termelési viszonyok leírásával alapoz meg. Ahogy korábban említettem, Marx narratívája éppúgy tekinthető társadalmi, mint filozófiai szintézisnek – azaz éppúgy kora társadalmi valóságának egy eredeti és átfogó fogalmi meghatározása, mint a kommunizmus gyakorlati elveinek lefektetése. Egyszerre a tőkés társadalom szintéziseinek, illetve azok illuzórikus jellegének és alapjainak leírása, valamint a kommunizmus új szintézisének előírása. A Marx által megfogalmazott szintézis feltétlen értékadó eszméje nem Isten, mint a természet diszjunktív szintézise, sem nem az autonóm szubjektum, mint a tulajdon konjunktív szintézise, hanem az egyetemes közösség, mint a termelés konnektív szintézise.” (Czétány, 2019, 58-62. o.)

Ezzel az ember autonómmá vált, de elvesztette az „Isteni” oltalmat, az „otthonosság-érzést”. Ennek visszanyerési próbálkozásait a francia fenomenológia Janicaud (1991) vezetésével cinkusan elutasítja, míg mások, például Marion (1997/2015) módszertani fordulatról beszél: ellenintencionalitásról és önadódsárról, megjelenés-adományról. Arról itt nem kívánunk részletesen beszélni, hogy mit jelent pontosan az „isteni” ebben a kontextusban, mivel az egy külön tanul-

mány része lenne. Röviden csak annyit, hogy Isten lehet a filozófiai ráció, mint eszkövetkezetés mindent adó „Egy”-e, az élet és halál ura érzelemként – sőt észlelésként –, vagy akár személyesként adva, ahogyan utóbbit Buber (1953/2017) mondta.

A marxisták szerint a minket körülvevő épített környezet – annak technikai stádiumait figyelembe véve – és a társadalmi viszonyok következménye a jelenlegi helyzet. Még pontosabban a termelőerők és a termelési viszonyok függvénye, vagyis: Ki az, aki dolgozik, és a munkás milyen helyzetben él, alárendelt, vagy esetleg más hatalmi pozícióban él? A technikai fejlődéssel sokaspektusú paradigmaváltás következett, például „beköszöntött” az iparosodás, és a külső nyomás (a versenyhelyzet miatti kitettség adott cégen belül), a munkások számára éhbért fizető és sanyargató, kizsákmányoló alany a tőkés lett – éppen erről szól Marx *Tőkéje* (1867/1978). A tőkésék – többek között – a kíméletlen ipari verseny nyomása okán kizsákmányolják a munkásokat, és felhalmozzák az erőforrásokat, hogy egyre hatékonyabban versenyezzenek a piacon. A munkásosztály harca (lásd *A Kommunista Párt kiáltványa* – Marx-Engels, 1848/1959) ennek a társadalmi berendezkedési struktúrájának a megdöntését célozta meg, valamint egy másik, humanista, igazságosabb – egyenlősítő – társadalmi-gazdasági felépítmény létrehozására törekedett.

De lépünk most kicsit vissza, és vizsgáljuk meg a tőkés berendezkedés társadalmi struktúrájának alanyát.

A kortárs Marx-értelmezés szerint nem a tőkésék, hanem maga a társadalmi felépítmény, a tőkés társadalmi berendezkedés hibáztható az elnyomásért, mely társadalmi berendezkedést bár a tőkésék tartják fent, de igazából maga a rendszer a hibás, mely nem irányított, hanem anonim módon működik. Csakhogy mindig kimutatható a cselekvő ágens jelenléte is minden ideológia tekintetében. Például a hitszerű kommunizmusban – mint az új „normalitás” szinte már tér-idő független igazság-hirdetésének eredményeképpen – széles körben elterjedté vált az aktivisták részéről a mások feljelentése, besúgása, „beköpése”, megrágalmazása. A megrágalmazottakat általában a „biztos ami biztos” alapon „fekete autókkal” elvitték, és kifacsartak belőlük bármit, ami nekik kellett. A megrendültek szolidaritását hangoztató cseh filozófus, Jan Patočka is ebbe halt bele 1977-ben. „Az 1977-ben fellépő Charta ’77 egyik alapítója és szóvivője volt. Ezután a rendőrségi zaklatások fokozódtak ellene. Egy több mint 12 órán át tartó vattatás során halt meg 70 éves korában.”¹²

Tegyük hozzá mindehhez, hogy a demokratikus önérvényesítés, önmagunkért/érdekeinkért való kiállás ethosza szerint a lehető legtökéletesebb csoport-orientált berendezkedés a demokrácia, azaz mindenkinek saját érdekképviselője. Engels írta (1847/1983): *A kommunizmus alapelvei* 18. kérdéseként:

„18. kérdés: *Milyen lesz e forradalom fejlődésének folyamata?* Felelet: A forradalom mindenekelőtt létre fog hozni egy *demokratikus alkotmányt*, s ezzel közvetlenül vagy közvetve a proletariátus politikai uralmát.” (Engels 1847/1983, 93. sk.)

A diktatúra csírája és megvalósulása azonban sokszor demokratikus köpönyegben tetszeleg.

¹² https://hu.wikipedia.org/wiki/Jan_Pato%C4%8Dka (Letöltés: 2023-09-26)

Összefoglalás

Röviden megfogalmazva e tanulmány lényegi mondanivalóját, a következőket mondhatjuk:

A kommunisták a remény kufárjai voltak, de a hatalmukkal visszaéltek, ráadásul gazdasági csődbe vitték az országot, minek következtében szükségszerűen változásnak kellett bekövetkeznie.

Források

- Anderson, Benedict (1983/1994): *Imagined Communities. Reflections on the Origin and Spread of Nationalism*, London. DOI: <https://doi.org/10.4324/9781003060963-46>
- Bayer József (2001): *Politikai gondolkodás története*. Osiris, Budapest.
- Bergson, Henri (1889/1923): *Idő és szabadság. – Tanulmány eszméletünk közvetlen adatairól.* (ford. Dienes Valéria), Franklin-Társulat, Budapest.
- Buber, Martin (1953/2017): *Istenfogyatkozás.* (Fordította: Gáspár Csaba László), Typotex Kiadó
- Canguilhem, Georges (1943/2004): *A normális és a kóros.* Gondolat Kiadó, Budapest.
- Czétány György (2019): *A nagy narratívák összezsapása – Három szintézis harca egy konzisztens valóságért.* L'Harmattan Könyvkiadó, Budapest.
- Engels, Friedrich (1844 nov.-1845 febr./1959): *Az újabban létrejött és még fennálló kommunista települések leírása.* In: MEM. 2. kötet. Kossuth, Budapest, 490-503.
- Engels, Friedrich (1847/1983): *A kommunizmus alapelvei.* In: Marx, Karl és Engels, Friedrich: *A kommunista párt kiáltványa.* Kossuth Könyvkiadó, Budapest; 82–103. o.
- Foucault M. (1975/1990) *Felügyelet és büntetés. A börtön története.* (ford. Fázsy Anikó, Csűrös Klára), Gondolat, Budapest ISBN 963-282-335-4
- Foucault M. (1984/2001): *A szexualitás története III. – Törődés önmagunkkal* (ford. Sujtó László), Budapest, Atlantisz, ISBN 9639165220
- Huntington, Samuel P. (1998/2018): *A civilizációk összezsapása és a világtrend átalakulása.* (ford. Pusztai Dóra, Gázsity Mila, Gecegyi Györgyi), Európa, Budapest, 2018.
- Janicaud, Dominique (1991): *Le tournant théologique de la phénoménologie française.* Paris, L'Éclat.
- Kant, Immanuel (1972): *Briefwechsel.* Auswahl von Otto Schöndorffer. Felix Meiner Verlag, Hamburg. DOI: <https://doi.org/10.14220/9783737004800.142>
- Kant, Immanuel (1781/2004): *A tiszta ész kritikája.* (ford. Kis János), Atlantisz, Budapest.
- Marion, Jean-Luc (1997/2015): *Gegeben sei. Entwurf einer Phänomenologie der Gegebenheit.* (Aus dem Französischen übersetzt von Thomas Alferi) Freiburg/München, Verlag Karl Alber.
- Marx, Karl – Engels, Friedrich (1848/1959): *A Kommunista Párt kiáltványa.* In: MEM. 4. kötet. Kossuth, Budapest.
- Marx, Karl (1867/1978): *A tőke I. – A politikai gazdaságtan bírálata.* Kossuth, Budapest, 1978.
- Marx, Karl (1844/1977): *Gazdasági-filozófiai kéziratok.* Kossuth Könyvkiadó
- Müller Andor (2016): *A filozófia tipológiája és az érzelmképződés filozófiája.* Nagyerdei Almanach, 2016/1. szám, 1-27. o., http://nagyalma.hu/container/volume/2016/161.01_MA_1-27p.pdf (Letöltés: 2023-11-20)
- Müller Andor (2021): *A nemzeti identitás, mint fenomén – logikai tábla és példák.* In: MAGYAR GAZDASÁG-FÖLDRAJZI ÉS TELEPÜLÉSMARKETING MŰHELY (MGTM) 1.kötet: Gazdaságföldrajzi és Településmarketing Központ 2021. évi kutatásai ISBN: 978-615-5817-98-4 <https://start.uni-neumann.hu/telemarket/kiadvanyok/2022-1/> (Letöltés: 2024-01-10)
- Müller Andor (2022): *Nemzeti öntudat és gazdasági prosperitás – avagy: a Corporate Identity elvének és gyakorlatának haszna a nemzeti öntudat és gazdasági teljesítmény összefüggésében, a globalista pénzügyi piacok hálózatában* In: A Gazdaságföldrajzi és Településmarketing Központ 2022. évi kutatásai. 4. kötet https://start.uni-neumann.hu/telemarket/kiadvanyok/2022-4/13_Muller.pdf (Letöltés: 2024-01-10)
- Notz, Gisela (2011): *Theorien alternativen Wirtschaftens. Fenster in eine andere Welt.* Schmetterling Verlag

- Quante, Michael (2009): Kommentar von Michael Quante. In: Marx, Karl: *Ökonomisch-philosophische Manuskripte*. Suhrkamp Verlag. DOI: <https://doi.org/10.3196/219458451265139>
- Rousseau, J. J. (1762/1997): *A társadalmi szerződésről, avagy A politikai jog elvei*. (ford. Kis János, szerk., sajtó alá rend., jegyz. Ludassy Mária), PannonKlett, Budapest, (Matúra bölcselet)
- Scruton, Roger (2015/2019): *Futóbolondok, csalók, agitátorok. – Az új baloldal gondolkodói*. Közép- és Kelet-európai Történelem és Társadalom Kutatásért Közalapítvány. Budapest.
- Weiss János (2011): *Újra itt van – áttekintés a legújabb német Marx-irodalomról*. In: Fordulat 15. 185-211. o.
- <https://www.hampshire-history.com/robert-owen-pioneering-socialist/> (Letöltés: 2023-04-11)
- [https://hu.wikipedia.org/wiki/Robert_Owen_\(politikus\)](https://hu.wikipedia.org/wiki/Robert_Owen_(politikus)) (Letöltés: 2023-04-11)
- <http://globalproblems.nyf.hu/talaj/a-talaj-szennyezodesei/mutragyak/> (Letöltés: 2023-04-11)
- <https://www.hampshire-history.com/robert-owen-pioneering-socialist/> (Letöltés: 2023-04-11)
- https://helsinki.hu/esemeny/szeptember_17_elfogadjak_a_gyanusak_torvenyet_253/ (Letöltés: 2023-04-11)
- https://hu.wikipedia.org/wiki/Jan_Pato%C4%8Dka (Letöltés: 2023-09-26)